

РОЗВІДКИ

*Олександр Морозов
Іван Костенко*

●

БРАТИ ЗОСИМИ*

(До історії грецької громади в Ніжині).

Примхою долі на старому міському кладовищі в Ніжині зберігся Грецький куточок. Майже два століття тут ховали членів Ніжинської грецької громади, що існувала впродовж XVII—XIX ст. Вічною згадкою про славу її історію залишилися на холодному камінні надгробків написи, виконані грецькою та російською мовами.

До вівтарної стіни кладовищенської церкви рівноапостольних Костянтина та Олени, «дбайливо» переробленої місцевими комунальниками на «ритуальний зал», притулилися два масивні, потемнілі від часу надгробки. Не без труднощів можна прочитати каліграфічні літери: «Николай Павлович Зосима, греческий дворянин и Кавалер ордена Греческого Командорского ордена Спасителя». На бічних поверхнях іншого читаємо: «Здесь лежит раб Божий Анастасий Зосима, благородного происхождения. Его жизнь была ознаменована следующими делами: он обще с братьями своими воздвиг сей храм великим иждивением, как это всяк заметит; всегда был вместе с ними благодетелем Греции, радел о пользе ея чрез издание в свете классических книг Евгения и Никифора Мудрых и Кораи Хиосского, так как единогласно и велегласно вся Греция проповедует благодеяния Зосимов. Отчизну имел знаменитую — первенствующий град Эпира, древнюю столицу царя Пирра, что ныне называется Иоаннина, град славный, знаменитый и вмещающий в себе обитель муз. Он вел жизнь безбрачную и по благодати Божией благочестивую, так что семидесятилетним отошел из сей жизни 1819-го января 14-го. Всеблагий Бог да упокоит и вчинит его в недрах Авраама».

Хто ж вони були, ці благородні грецькі патріоти брати Анастасій та Микола Зосими? Чим заслужили вдячну пам'ять своїх співвітчизників? Як опинилися у провінційному українському місті Ніжині?

На превеликий жаль, самі брати Зосими залишили після себе дуже мало документальних свідчень автобіографічного характеру, а спогади сучасників, хоча й надзвичайно красномовні, містять небагато фактичного матеріалу. Але спробуємо все ж таки дати відповіді на ці запитання, спираючись на відомі нам джерела мемуарного характеру та скупі архівні документи.

Брати Іоанн, Феодосій, Анастасій, Микола, Зой та Михайло Зосими (Зосимаді, або як їх називали в Ніжині — Жужми) народилися

*) Автори висловлюють щире подяку доктору історії та богослов'я пану Христу Ласкарідісу (м. Фессалоніки, Греція) та директору архіву Префектури м. Янніна пані Марті Пападопулос за надані цінні рекомендації.

близько 1750—1760 р.р. в Греції, в невеличкому селищі Грамено, розташованому неподалік від Епірського міста Янніна. Виховувалися вони в православній родині грецьких патріотів. Від свого батька, яннінського комерсанта Павла Зосими, успадкували не тільки рід занять та певний капітал, але й щире любов до своєї поневоленої батьківщини.¹

Греція у другій половині XVIII ст. переживала нелегкі часи. Жорстокий військово-феодальний режим, встановлений Османською Туреччиною на окупованих землях Еллади, суттєво гальмував економічний, культурний та політичний розвиток країни. Чи не єдиною статтею прибутків, що давала змогу працюючим еллінам підтримувати економіку Греції, була посередницька торгівля. Грецькі купці, які намагалися, забезпечити недоторканість своєї власності та капіталів, були змушені переселятися на сусідні землі, не пориваючи, однак, зв'язків зі своєю багатостраждальною батьківщиною.

Значна частина грецької діаспори знайшла свій другий дім на сусідніх православних землях тодішньої України та Росії. Протягом XVII—XIX ст. виникають грецькі колонії в Ніжині, Києві, Санкт-Петербурзі, Москві, Таганрозі, Феодосії, Маріуполі, Одесі. Намагаючись зберегти свою традиційну культуру, православну віру та мову, греки селилися компактними групами, засновували свої школи, бібліотеки та братства, будували церкви та монастирі.

Неабияку роль у торгово-економічних та культурних зв'язках з країнами Західної та Східної Європи в цей період відігравали північні провінції Греції, зокрема — Епір та його адміністративний центр Янніна. Місцеві купці та підприємці засновували за кордоном великі фірми та банківські контори, які приносили величезні прибутки. У свою чергу економічний розвиток міста сприяв бурхливому культурному розквіту та поширенню ідей національного визволення. Особливо цей процес прискорюється наприкінці XVIII ст. під впливом ідей Просвітництва та подій Великої Французької революції.

До ліберально-просвітницького крила грецького національного руху належали й брати Зосими. Близько 1785 р. вони залишили Грецію, займаючись комерційними справами, подорожували різними європейськими країнами. Зрештою, Михайло Зосима осів у італійському місті Ліворно, а інших братів доля привела на терени тодішньої Російської імперії. Анастасій та Микола обрали місцем перебування Ніжин, а Феодосій та Зой невдовзі з Ніжина перебралися до Москви. (Іоанна Зосими тоді вже не було в живих).²

Грецька громада в Ніжині, до якої були записані брати Анастасій та Микола Зосими, нараховувала на той час вже понад 100 років насиченої подіями історії. Перші офіційні документи, що засвідчували існування грецької громади в Ніжині та зберігалися в архіві Ніжинського грецького магістрату, датуються травнем 1657 р., коли гетьман Б. Хмельницький дозволив грецьким купцям вільно торгувати в українських містах. Саме грецькі комерсанти, які обрали Ніжин для заснування своєї колонії, перетворили це велике полкове місто на важливий осередок посередницької торгівлі на шляху з Києва до Москви. У 1680 р. ніжинські греки розпочинають будівництво православних храмів, створюють церковне братство, реформоване 1687 р. у своєрідне культурно-релігійне об'єднання усіх грецьких поселенців, при якому діяли і цілком світські установи — суд, школа та шпиталь. Українські гетьмани та російські самодержці своїми універсалами неодноразово підтверджували привілеї ніжинських греків.

На момент прибуття в Ніжин братів Зосимів місцева грецька громада була досить численною. За ревізією 1782 р. з 11704 мешканців міста 765 були греками. З 1785 р. за наказом імператриці Катерини II в Ніжині було запроваджено орган місцевого самоврядування грецької громади — Грецький магістрат.⁴

Брати Зосими успадкували надзвичайно великий капітал. Цю спадщину вони збільшили в результаті успішної торгової діяльності і довели, за свідченням сучасників, до кількох сотень мільйонів російських карбованців. Але на відміну від інших членів грецької громади Ніжина, Зосими вели досить відлюдний спосіб життя, витрачаючи всі свої кошти на численні благодійні справи. Внаслідок цього за ними закріпилася репутація диваків, про братів ходило чимало легенд та переказів. Так, розповідали, що після смерті у 1791 р. брата Феодосія (похований у Москві на кладовищі Донського монастиря), Зосими вирішили припинити усі торгові операції. Вони запряглися один перед одним вести самотнє життя та ніколи не одружуватись, не витрачати на свої потреби нічого, окрім найнеобхіднішого, присвятивши усі свої сили та заощадження визволенню Греції, на розвиток національної освіти та культури.⁵

І дійсно, численні тогочасні джерела засвідчують благодійництво та меценатську діяльність братів Зосимів. Вони щорічно надсилали у далеку Грецію коштовності і великі суми грошей для роздачі бідним та знедоленим, на викуп кинутих до боргової в'язниці, для створення і утримання богоугодних закладів, православних храмів, заснування шкіл, бібліотек, лікарень.

Але треба відзначити, що брати Зосими не були поодинокими у своїх благородних справах. Серед діячів грецької діаспори в Україні та Росії тих часів було чимало меценатів та жертводавців. Починаючи своє благодійництво, брати Зосими, імовірно, наслідували приклад свого земляка та старшого за віком товариша Зоя Капланіса, який тривалий час торгував у Бухаресті, Ніжині та Москві. У 1797 р. він відкрив в Янніні на власні кошти лікарню та грецьке училище свого імені. Брати Зосими також вирішили заснувати у своєму рідному місті велике училище, розраховане на 300 учнів, в якому викладалися філософія, богослов'я та математика. З цією метою близько 1797 р. вклали вони у сохранный казну при Московському Виховному Будинку велику суму грошей, відсотки з якої призначалися на утримання штату викладачів, сплату стипендії найбіднішим учням та придбання книг для бібліотеки училища. Треба відзначити, що реалізувати на практиці цю ідею братам Зосимам пощастило лише у 1828 р., після повалення в Греції турецького панування. Саме тоді і почала діяти в Янніні заснована братами «Загальна Грецька Школа». У 1841 р. за побажанням Миколи Зосими, цьому навчальному закладу було офіційно надано ім'я братів Зосимів.⁶

Щоб забезпечити необхідною літературою грецькі школи та бібліотеки як у себе на батьківщині, так і в країнах Європи, брати Зосими розпочали бурхливу книговидавничу діяльність. За 40 років невтомної просвітницької діяльності вони видали близько восьми десятків найменувань книг з історії, філософії, богослов'я, математики, філології, географії, зоології, медицини тощо. Ці гарно оздоблені книги виходили грецькою, російською та латинською мовами в найкращих друкарнях Афін, Парижа, Венеції, Болоньї, Лейпцига, Відня, Петербурга, Москви, після чого безкоштовно розсилалися по навчальних закладах. На ниві плідної видавничої діяльності брати Зосими входили в дружнє спілкування з найвидатнішими грецькими просвітителями, вченими європейського рівня К. Іконому, Є. Булгарісом, Н. Феотокі, А. Корайсом.⁷

Теплі дружні взаємини пов'язували Зосимів з яскравими представниками грецького просвітництва кінця XVIII — початку XIX ст. Євгенієм Булгарісом та Нікіфором Феотокі. Уславлений діяч грецької діаспори в тогочасній Росії Євгеній Булгаріс (1716—1806 р.р.) походив з еллінізованої болгарської родини, був справжнім вченим-енциклопедистом, глибоким знавцем багатьох європейських мов, близьким знайомим французького просвітителя Вольтера та перекладачем його творів

грецькою мовою. Емігрувавши до Росії, він деякий час завідував бібліотекою імператриці Катерини II, а згодом — займав посаду архієпископа Слов'янського і Херсонського, резиденція якого містилася у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. За фінансової допомоги братів Зосимів Є. Булгаріс видав велику кількість філософських та богословських трактатів. Надзвичайно цікавим є той факт, що видатний вчений перед смертю всі свої ще невидані рукописи заповів саме братам Зосимам.⁸

Найближчим другом та учнем Є. Булгаріса був нащадок грецького аристократичного роду Нікіфор Феотокі (1731 — 1800 р.р.), який у 1781 р. змінив свого духовного вчителя на посаді Херсонського архієпископа, а згодом займав вищі церковні посади в Астрахані та Ставрополі. Ця надзвичайно освічена особа була автором величезної кількості підручників та навчальних посібників для грецьких шкіл. Але головною працею видатного вченого, виданню якої також сприяли брати Зосими, стала книга «Кіріакодроміон» або «Тлумачення недільних Євангелій та Апостолів». Цей богословський трактат витримав кілька видань, у тому числі — російською мовою.⁹

Брати Зосими підтримували тісні взаємини з найкращими представниками грецької діаспори і в країнах Західної Європи. Разом з відомим діячем грецького національного руху Адамандіосом Корайсом (1748—1833 р.р.), який через переслідування з боку турецького уряду був змушений майже все життя провести у Парижі, брати Зосими започаткували у 1805 р. видання 26-томної «Еллінської бібліотеки» — унікальної збірки творів класичних давньогрецьких авторів: Гомера, Плутарха, Ісократ, Діогена Лаертського, Езопа, Фулідіда та інших. Це видання, фінансування якого взяли на себе брати Зосими, мало справді історичне значення для національно-культурного відродження грецького народу, оскільки саме воно поклало початок літературній новогрецькій мові.¹⁰

Але не тільки про далеку Грецію дбали брати Зосими. Не забували вони у своїх благодійних справах і ту країну, що стала для них другою батьківщиною.

Зой Павлович Зосима, який був записаний «для производства свободной торговли в московские именитые граждане» і жив в Москві у будинку, що належав Грецькому Нікольському монастирю, у себе вдома створив приватний музей. Всім бажаючим він охоче демонстрував унікальну колекцію антикварних речей, рідкісних коштовностей та дорогоцінних нагород. У 1820 р. журнал «Отечественные записки» надрукував схвальний відгук про цю колекцію, якій, на думку сучасників, не було рівних в Європі, і яка, за висловом видавця, «представляет полный и наставительный ряд исторических памятников».¹¹

Активну благодійницьку працю братів Зосимів високо поцінювали сучасники. Відомий історик Дмитро Бантиш-Каменський, який, до речі, теж мав ніжинське коріння і особисто був знайомий з братами Зосимами, у 1810 р. писав: «Кому неизвестны знатные пожертвования, делаемые Зосимами для восстановления в Отечестве их прежних времен Софоклов и Демосфенов!.. Желательно, чтобы и другие, имеющие достаточное состояние греки подражали похвальному примеру сих патриотов в любви их к Отечеству и просвещению оногo». У 1804 р. уряд Іонійської Республіки, враховуючи багаторічне невтомне благодійництво Зосимів, пожалував братам диплом на дворянство. Серед нагород, якими був відзначений Зой Зосима, російські ордени Св. Анни та Св. Володимира, а також Грецький командорський орден Спасителя — вища грецька відзнака, якою нагороджували діячів національного руху в діаспорі. Кавалером ордена Спасителя 2 та 3 ступенів був також і Микола Зосима.¹²

Благодійництво Зоя Зосими, який від імені братів мав право розпоряджатися капіталами, поширювалось на Московський університет, Медично-хірургічну академію, Практичну комерційну академію, Московську губернську гімназію. Брати Зосими жертвували величезні суми грошей на утримання викладачів та поповнення бібліотек цих навчальних закладів, фінансували дослідницьку і видавничу діяльність багатьох наукових установ. За величезний внесок в розвиток науки та освіти Зой Зосима був обраний почесним членом багатьох наукових товариств Європи і Росії, зокрема — Товариства дослідників природи при Московському університеті, Медично-хірургічної та Практичної академії, Товариства історії і старожитностей Російських тощо.¹³

Чимало добрих справ зробили брати Зосими і для грецької громади в Ніжині. Так, 9 квітня 1807 р. вони поклали в казну при Московському Виховному Будинкові 6 тис. карбованців, відсотки з яких призначалися для утримання найбідніших членів Ніжинського Грецького братства. Копію фінансового документу та банківського білета через Анастасія Зосиму брати надіслали на зберігання до Ніжинського грецького магістрату, а розпорядниками грошей призначили епітропів (старост) грецьких Михайлівської та Всіхсвятської церков. Перебуваючи в близьких стосунках з архимандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря, вихованцем Київської Духовної Академії Віктором Черняєвим, брати Зосими фінансували розпочаті ним ремонтні роботи на Георгіївському храмі колишнього Ветхоріздвяного монастиря, а також видали у 1815 р. в Москві книгу І. Чернова про історію будівництва в Ніжині Благовіщенської обителі.¹⁴

На місці старої дерев'яної церкви на Грецькому кладовищі в Ніжині Анастасій Зосима розпочав будівництво кам'яного храму на честь Костянтина та Олени, але 14 січня 1819 р. помер і був похований біля вівтаря недобудованого храму. Його благородну справу продовжив брат Микола, який і закінчив будівництво. У 1821 р. відбулося урочисте освячення Костянтино-Оленинської церкви. Невдовзі Микола Павлович виступив одним з ініціаторів побудови при храмі кам'яного корпусу інвалідного будинку для хворих та знедолених членів грецької громади.¹⁵ Побудований у 1821 р. за проектом архітектора Д. Вісконті цей одноповерховий класицистичний будинок, прикрашений портиком та колонадою, і досі зберігся на Московській вулиці біля Грецького кладовища.

Цікаво, що з обставинами будівництва кладовищенської церкви був пов'язаний якийсь фінансовий конфлікт поміж братами Зосимами та Ніжинським Грецьким братством. Глухі натяки на це знаходимо у пізніших відомостях про фінансові претензії громади до Зосимів. З колізіями цього скандалу, що свого часу порушив спокій провінційного життя в Ніжині, безумовно, був добре обізнаний юний Микола Гоголь, який саме в цей час навчався у Ніжинській Гімназії Вищих Наук князя Безбородька. У першому сатиричному творі майбутнього всесвітньовідомого письменника, що мав досить красномовну назву «Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан», і який до нашого часу не дійшов, бо був знищений самим автором, містився розділ «Освящение церкви на Греческом кладбище». Імовірно, початківець висміяв зашкарублість більшості грецьких обивателів Ніжина, далеких від розуміння благородних цілей, які переслідували Зосими. Цей гострий твір став відомий у Ніжині. Як наслідок, до директора Гімназії з'явилася делегація від грецької громади з вимогою покарати «зухвалого» гімназиста.¹⁶

У 1821 р. в Греції розпочалися історичні події: патріотично налаштовані представники грецької національної аристократії підняли повстання проти османських завойовників. Організаційним центром пов-

стання стало таємне товариство грецьких патріотів «Філікі Етерія», що базувалося в Одесі. Нам сьогодні невідомі факти, які б підтверджували зв'язки братів Зосимів з активними діячами етеріїського руху. Але достеменно знаємо, що Зосими фінансували антитурецьке повстання у Молдавській та Муг'янській землі. Про це, зокрема, свідчить лист митрополита Угровлахії Ігнатія від 10 липня 1821 р., оригінал якого зберігається у московському Архіві давніх актів. У листі православний ієрарх висловлював подяку братам Зосимам за фінансову підтримку і просив надіслати повстанцям для боротьби проти турків зброю: рушницю, гармати, порох та кулі.¹⁷

Пройшовши через кілька драматичних етапів, Грецька національно-визвольна революція закінчилася у 1830 р. проголошенням державної незалежності. Але тільки одному з братів Зосимів пощастило дожити до цього омріяного патріотами часу. 28 серпня 1827 р. у Москві помер Зой Павлович Зосима, і його поховали на цвинтарі Донського монастиря. Перед смертю він заповів всі капітали останньому з братів Миколі.¹⁸

Віддавши перевагу провінційному Ніжину перед метушливими столицями, Микола Павлович Зосима доживав останні роки свого життя майже безвиїзно у великому кам'яному будинку. Цікаво, що у 1920-х р.р. місцеві старожили показували цей будинок, в якому за переказами, жив Микола Зосима, на розі вулиць Грецької та Ліцейської (зараз вул. Гребінки, 21; старовинна двоповерхова будівля в стилі барокко кін. XVIII ст.). Як свідчили сучасники, Микола Зосима вів досить скромний спосіб життя, продовжуючи, наскільки давали змогу залишки колись величезного капіталу, добродійні справи братів. Коли у 1828 р. в Греції було створено Національний банк, Микола Павлович став одним з його співзасновників, придбавши відразу 500 акцій. Унікальну колекцію, яку все життя збирав його покійний брат Зой, Микола Зосима надіслав до Афін для заснованого там Грецького Музею. На вічну згадку про своїх братів він подарував училищу, заснованому Зосимами в Янніні, 180 медальйонів та 20 портретів грецьких філософів. Незважаючи на недоброзичливе ставлення з боку частини грецької громади, Микола Павлович як щирый християнин продовжував жертвувати чималі кошти на користь збіднілих членів братства. Отримуючи відсотки від позичених колись різним особам грошей, він передавав їх у розпорядження Ніжинського Грецького магістрату на благодійні цілі.¹⁹

18 березня 1841 р., відчуваючи наближення кінця життєвого шляху, Микола Павлович в присутності свідків склав заповіт, у якому розпорядився залишками сімейного капіталу, що налічували близько 300 тис. карбованців сріблом.

Оскільки Микола Зосима, як і інші брати, не був одружений і прямих нащадків у нього не було, він поділив гроші поміж далекими родичами та найближчими друзями. Але, залишаючись відданим даній ще у молодому віці клятві, більшу частину своїх заощаджень переказав на утримання штату та будівництво нових приміщень для заснованого братами училища в Янніні, на утримання сирітського притулку та школи на острові Патмос, богадільні, лікарні, церков та монастирів, а також на посаг дівчатам із збіднілих родин міста Янніни та навколишніх селищ. Грецькому братству в Ніжині він залишив свій кам'яний будинок, а також пожертвував гроші на утримання кладовищенської церкви Костянтина та Олени, на платню сторожу та упорядкування Грецького кладовища, на свічки для панікадил Всіхсвятської церкви та придане дівчатам із бідних родин ніжинських греків. Велику власну бібліотеку Микола Павлович просив передати в користування Грецькому Олександрівському училищу в Ніжині. Чимало книг, виданих свого

часу братами Зосимами, що були в бібліотеці Грецького училища, потрапили згодом до Ніжинського Лицею. Сьогодні вони займають почесне місце в експозиції Музею рідкісної книги Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя.²⁰

У пам'ять про своїх батьків та братів Микола Павлович наостанок просив священиків Грецького братства щорічно відправляти у Михайлівській та Всіхсвятській церквах та на кладовищі обідні. Влаштувавши усі фінансові та духовні справи, віддавши останні розпорядження душеприкажчикам, він з почуттям виконаного обов'язку тихо відійшов у вічність 26 лютого 1842 р. і був похований біля вівтаря побудованої ним кладовищенської церкви, поруч з братом Анастасієм.

Добра пам'ять про братів Зосимів і досі живе в Греції. Вдячні нащадки досьогодні вшановують благородних патріотів, які зробили стільки великих справ для відродження еллінського духу та відновлення державної незалежності Греції. В місті Янніні, на батьківщині братів Зосимів, їх ім'ям названо вулицю, бібліотеку, Педагогічну Академію. На базі заснованого братами училища сьогодні діють дві гімназії та лицей, а всім вихованцям цих учбових закладів за заповітом Миколи Зосими символічно вручається тлумачний словник грецької мови.

На превеликий жаль, в Ніжині традицію вшанування пам'яті братів-меценатів на тривалий час було забуто, а їхні поховання по-варварськи зруйновано. Кілька десятків років пролежали біля вівтаря церкви Костянтина та Олени надгробки, скинуті з могил братів Зосимів. Але у 1991 р. працівникам відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею після тривалих архівних та натурних пошуків пощастило відшукати місце поховання братів Зосимів, а згодом — знайти і масивні бази, на яких стояли пам'ятники. У 1993 р. Ніжинська міська Рада виділила необхідні кошти на відновлення надгробків на могилах Анастасія та Миколи Зосимів. Відтоді ім'я братів надано одній з вулиць у центрі Ніжина. А громада Української Православної Церкви Київського Патріархату при Ніжинському педінституті, якій передано тепер збудовану греками у XVIII ст. Всіхсвятську церкву, відновила давню традицію вшанування пам'яті братів Зосимів. Віднині на їх могилах щорічно правитиметься заупокійна служба.

Джерела та література:

- 1 Завещание блаженной памяти Николая Зосимы, благородного грека и кавалера ордена Спасителя. — М., 1844. — С. 5—7; (далі: «Завещание Н. Зосимы...»); Ніколайду Е. Епірська еміграція в Росії у XIX ст. та її внесок в розвиток Епіру. // Наукові праці з історії та археології філософської школи університету м. Янніна. — Янніна, 1986. — Т. 15. — С. 110 (грецькою мовою).
- 2 Завещание Н. Зосимы... — С. 11; Сторожевский Н. Нежинские греки. — К., 1863. — С. 9..
- 3 Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині. — К., 1923. — С. 7—24.
- 4 Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание — М., 1851. — С. 477—478.
- 5 Завещание Н. Зосимы... — С. 11.
- 6 Бантыш-Каменский Д. Н. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М., 1810. — С. 187—188; Редкий благодетельный подвиг Зоя Константиновича Каплани. — М., 1809. — С. I—VI.
- 7 Сторожевский Н. Вказ.прац. — С. 9—10; Станиславская А. Россия и Греция в конце XVIII — нач. XIX в. — М., 1976. — С. 44; Авгитидис К. Прогрессивная греческая эмиграция. — К., 1987. — С. 32—33.
- 8 Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской церкви. — СПб., 1827. — Ч. 1. — С. 145—163.
- 9 Словарь исторический... — Ч. 2. — С. 97—104; Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві. / Пам'ятки України. — К., 1992. — № 2—3. — С. 106—107.

- 10 Завещание Н. Зосимы... — С. 13; Шпаро О. Освобождение Греции и Россия. — М., 1965. — С. 24; Станиславская А. Вказ. праця. — С. 290—291.
- 11 Отечественные записки. — М., 1820. — № 2. — С. 217—221.
- 12 Бантыш-Каменский Д. Вказ. праця — С. 187—188; Завещание Н. Зосимы... — С. 16—17, 27.
- 13 Бантыш-Каменский Д. Вказ. праця. — С. 187—188.
- 14 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 3537. — Л. 1—4; Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом, напечатанная от именитых бла- городных греков братьев г.г. Зосимов в дар христоробивым читателям. — М., 1815. — С. 4—12.
- 15 Серед підписів під вироком Ніжинського Грецького братства бачимо підпис М. Зосими. Див.: ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 3541. — Л. 2.
- 16 Сторожевский Н. Вказ. прац. — С. 16—17; Кулиш П. Николай Васильевич Гоголь. // Лицей князя Безбородко. — СПб., 1859. — С. 33.
- 17 Ніколаїду Е. Вказ. праця. — С. 115, 122—124.
- 18 Могили братів Феодосія та Зоя Зосимів збереглися на цвинтарі Донського монастиря, біля східної стіни Малого Собору.
- 19 Сторожевський Н. Вказ. праця. — С. 16—17; Завещание Н. Зосимы... — С. 27, 151; ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 3549. — Л. 1—1 об.; Спр. 3546. — Л. 1—2; Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описаниям московских путешественников. — Нежин, 1895, — С. 6—8;
- 20 Завещание Н. Зосимы. . — С. 41—151.

